

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

CONTENT

PREFACE (<i>Zhuravlova L. P.</i>)	5
CHAPTER 1. SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF PERSONAL DEVELOPMENT	7
1.1. Ethnic identity and personal growth (<i>Zhuravlova L. P., Shmigluk O.G.</i>)	7
1.2. Ecological consciousness as a factor of teenagers' personal growth (<i>Mozharovska T.V.</i>)	34
1.3. Ecological attitude toward Other as a basis of personal grows in adolescence (<i>Kolomiets T.V.</i>)	47
1.4. Ecological self attitude as a foundation of personal grows (<i>Lytvynchuk A.I.</i>)	655
1.5. Non-formal subculture as a factor of youth personal development (<i>Muzhanova N.V.</i>)	84
PART 2. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF PERSONAL DEVELOPMENT	95
2.1. The psychology of truthfulness: prerequisites and development (<i>Kotlova L.O.</i>)	95
2.2. Psychological features of learning abilities development in adolescence (<i>Kyrylchuk I.V.</i>)	117
2.3. The development of the creative personality through literature activities (<i>Grechuha I.A.</i>)	133
2.4. The internal conflict of personal growth during adolescent(<i>Shapran T.M.</i>)	149
PART 3. PROFESSIONAL FORMATION IN THE SYSTEM OF PERSONAL GROWTH	166
3.1. Psychological features of professional self-determination of high school seniors which are nurtured in families and social facilities (<i>Pyroh H.V., Korobko D.O.</i>)	166
3.2. The current state and directions of improvement of career consulting activities of psychologists in educational institutions (<i>Pyroh H.V., Shukurava N.M.</i>)	187
3.3. Psychological features and challenges of psychology students professional development (<i>Pyroh H.V.</i>)	192
3.4. Psychological typological students' characteristics as a motivational cause of master studying (<i>Miroshnuchenko O.A., Guculyak O.P.</i>)	201
3.5. An enterprising as a scientific category of developmental psychology (<i>Kulakovsky T.U.</i>)	215
PART 4. MULTIDISCIPLINAR TECHNOLOGIES OF PERSONALITY IMPROVEMENT AND SELF-IMPROVEMENT	233
4.1. The problem of coherence of technology and psychics in the context of scientific and technical development (<i>Donchev F.A.</i>)	233
4.2. Cognitive-behavioral and pharmacological methods of improvement of psychics component of personality (<i>Donchev F.A.</i>)	258
4.3. The correction of hemispheres interaction as a basis of cognitive process development of primary school students(<i>Shayuk A.V.</i>)	274
AFTERWORD (<i>Zhuravlova L. P.</i>)	288
REFERENCES	289

РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток

Життя людини сьогодні занадто суперечливе: з одного боку, має місце актуалізація духовно-моральних цінностей у вияві планетарного мислення, глобалізації, визнання необхідності миру, стабільності, гуманних відносин, толерантності, єдності, взаєморозуміння, професійної компетентності, етики відповідальності, а з іншого – соціально-політична і економічна ситуації зумовлюють такі аморальні явища, як свідомий обман задля наживи, дезінформація у засобах масової інформації, егоїзм, споживацькі настрої, несправедливість, відчуження, рейдерські захоплення, пріоритет матеріального над духовним, поляризацію суспільства тощо.

Проблема чесності, моральності в цілому, моральної свідомості та самосвідомості своїм корінням входить у сиву давнину. Вже за первіснообщинного ладу люди намагалися будувати свої стосунки на основі своєрідної ідеї справедливості, на основі совісті та чесності. Боротьба за справедливість, боротьба добра і зла супроводжує всю історію. Ця тема відображається в Біблії, а згодом велику увагу їй приділяють і мислителі всіх часів і народів.

Кожен народ, класові суспільства (рабовласницьке, феодальне, капіталістичне) вносили свої корективи в поняття справедливості та чесності, розуміння моралі. Питання моралі, моральності займають помітне місце в теоретичній спадщині мислителів давнини. Так, один з родоначальників давньокитайської філософії Кун Фуцзи (Конфуцій) (551-479 р. до н.е.) вченню про моральність приділяв надзвичайно велику увагу. В центрі його роздумів про це явище – поняття «взаємність», «золота середина», «людинолюбство», котрі в своїй єдності складають «вірний шлях» (дао). Люди, що слідуєть цьому шляху, будуть жити щасливо, говорить китайський філософ. Основна ідея вчення Конфуція – не роби іншим того, чого не бажаєш собі (Чанишев, 1981). Дана ідея перегукується із новим заповітом в Біблії. «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм. Бо в цьому Закон і Пророки» Євангелія від Матвія, 7:12 (Огієнко, 2015).

Особливої значущості в контексті особистісного розвитку людини набуває така моральна цінність, як чесність. Нажаль, остання не відповідає критерію моральності, оскільки суспільна свідомість

українців у сучасних соціально-економічних та політичних перипетіях підпадає під значні «суспільні перверсії». Останнім часом у розвинених країнах загальний рівень чесності населення неухильно знижується, а кількість нечесних людей зростає. За якісними показниками психологів (Батурин, Бормотов, Первухіна, 2008) у теперішній час неузгоджена та непродуктивна поведінка співробітників у різних виробничих організаціях призводить до великих збитків. Ці втрати пов'язані не з технічними чи економічними проблемами, а з вчинками людей, які привласнюють товари, гроші і час у роботодавців, демонструючи поведінку, яка суперечить духу співпраці, неетичне і некоректне ставлення до своїх колег. Таким чином, наявність такої риси особистості працівника, як чесність, виходить на перший план в процесі професійного відбору та консультування компаній і комерційних організацій.

Водночас зміни в сучасному політичному житті та соціально-економічному розвитку посилили протиставлення офіційної та життєвої моралі. Разом з тим суспільна свідомість набула більшої відкритості і практично «закриті її сторінки» залишилися в минулому, а така моральна якість людини як «чесність» отримала можливість для розвитку. При цьому ця якість знайшла сприятливе соціальне та психологічне підґрунтя для свого становлення у зростаючої особистості.

Феномен чесності, перш за все, вивчається й описується вченими в етиці. Ця моральна якість відображає одну з найважливіших вимог етики. Вона включає наступне: правдивість (повідомляти істину, не приховувати від інших людей і самого себе дійсний стан справ); принциповість (вірність певній ідеї в переконаннях і дотримання цієї ідеї в поведінці); вірність прийнятим зобов'язанням; суб'єктивну переконаність у правоті проведеної справи; щирість перед іншими і перед самим собою щодо тих мотивів, якими людина керується; визнання і дотримання прав інших людей на те, що їм законно належить.

Сутність чесності, її структура, види та форми, фактори, що впливають на формування чесності розкриваються також у філософській літературі, де інтерпретується співвідношення чесності і таких етичних категорій, як «добро», «справедливість», «відповідальність», «совість», «правдивість». При цьому виявляється специфічність етичної категорії «правда», її відмінність від гносеологічних категорій «істина», «брехня». Однак, як бачимо, проблема чесності розглядається в контексті моральних якостей особистості, а не як окремий предмет дослідження.

Спочатку термін «чесність» у християнстві вказував на ту поведінку людини, яка заслуговувала поваги і шани (Деян 6:3, Рим 12:17), пізніше став означати правдивість, відкритість, ухилення від брехні в практичних справах і в слові. В особистому значенні чесність – цільність характеру – Ісус вимагає цілковитої чесності, коли наполягає на тому, що кожне «так» означає «так», а будь-яке «ні» – «ні» (Мф 5:33–37). Бог ненавидить тих, хто «говорить неправду». Для апостола Павла брехня – ознака падіння в язичництво (Рим 1:29; ср.3:13). Апостол Іоан співвідносить знання істини з чесністю у справах та вчинках (Ін. 8:12). Глибокий мотив християнської чесності коріниться в поклонінні Богу як абсолютно істинному, вірному, вимогаючому щоб істина жила в серці людини. Інші мотиви – це закон любові і єдності всіх християн, що руйнується від нечесності (Гал 5:22) (Огієнко, 2015).

У пізній християнській етиці чесність зазвичай розглядали як елемент соціальної справедливості, однак у сучасних роздумах ця якість все більше витісняється надмірним матеріалізмом, військовою пропагандою, брехливим софізмом ситуативної етики і міркуваннями для політичної вигоди.

В Індії в 13–17 ст. до н.е. анонімно створюються філософські твори Упанішади. У цих творах пропагується чесність, правдивість, ненасилля, співчуття до ближнього та інші позитивні моральні норми (Тофтул, 2016).

Давньогрецький філософ Демокріт (біля 530–470 р. до н.е.) метою виховання вважав досягнення добродійності, а його основу – в здатності до сорому. Щастя, за Демокрітом, не в багатстві, а в правдивості і чесності. «Не тілесні сили і не гроші, – говорить він, – роблять людей щасливими, а чесність і багатостороння мудрість». «Чесна і безчесна людина пізнаються не тільки з того, що вони роблять, але й з того, чого вони бажають» (Золотухіна-Аболіна, 1998).

Серед вищих моральних цінностей важливе місце посідає чесність. Вищі цінності, як зазначає В. Блюмкін, це частина матеріальних, духовних і соціально-політичних цінностей, що як правило, мають загальнонародне і загальнолюдське значення – мир, життя людства, цінності, уявлення про справедливість, волю, права й обов'язки людей, дружбу, любов, довіру, родинні зв'язки, цінності діяльності (праця, творчість, творення, пізнання істини), цінності самозбереження (життя, здоров'я), цінності самоствердження і самореалізації, цінності, що характеризують вибір особистих якостей: чесність, хоробрість, вірність, справедливість, доброта та ін. (Блюмкін, 1981).

Перший зміст слова «чесність» це «правдивість» – той, хто не обманює, не бреше, говорить правду, є правдивим. Однак, в українській мові чесність має низку інших, не менш значущих тлумачень.

Перш за все, чесний – це не крадій. Крадій віднімає і привласнює чуже, обкрадає інших людей, йому не можна довіряти, тому що він позбавлений совісті. Чесний же, навпаки, порядний і совісний, він ніколи не візьме того, що йому не належить, що зароблено не ним самим. Чесну людину можна залишити біля будь якого багатства, довірити їй найдорожче, вона все збереже в цілісності. Чесність, в такому трактуванні, є найважливішою умовою людської взаємодії, без якої не можлива спільна діяльність.

Чесність в практичному ключі означає також вірність. Чесна людина – не зрадник, вона не проявить підступності, не порушить свого слова, не обманить надій і очікувань, а зробить саме те і так, як про це було домовлено.

Чесність як вірність виявляється у спільному подоланні труднощів, у виконанні взятих на себе обов'язків. Людина, яка почала важливу справу, чесно прагне довести її до кінця, в такому розумінні чесність виступає не лише як вірність, але і як добросовісність або надійність.

Чесність як ділова та практична якість виражається у відкритості наших думок, почуттів і намірів для інших людей. Варто зазначити, що з чесною та відкритою людиною співпрацювати набагато приємніше, ніж з непередбачуваною особистістю, про чиї таємні проекти і плани можна лише здогадуватися, при цьому надіятись, що вони не принесуть великого зла.

Також, чесність нерідко виступає як справедливість. В цьому випадку кожному, хто бере участь у спільній діяльності, належить та доля винагороди або покарання, яку він заслужив. Тут не буде суб'єктивізму, нечесної оцінки, «улюбленців», домовленостей тощо.

У словнику з етики за редакцією І. Кона можемо знайти таке визначення чесності – уникнення брехні у стосунках з іншими людьми (Кон, 1989). У порівнянні з правдивістю, поняття чесності підкреслює відсутність корисливих мотивів дезінформації і одночасно милосердно ставиться до ненавмисного обману, тобто людина може залишатися бути чесною, якщо повідомляє іншій людині неправду, у яку сама вірить.

З точки зору традиційної етики, чесність зазвичай вважається позитивною якістю. Однак, в практичних ситуаціях більшість людей припускається дрібної брехні, розцінюючи абсолютну чесність як наївність та дурість. Варіанти традиційної етики вважають

допустимим брехню задля спасіння, тобто брехня для уникнення великого зла. Крім того, негласний моральний кодекс обмежує чесність у тих випадках, коли інформація може травмувати співрозмовника.

Існує думка, що чесна поведінка розмежовує стан миру та стан війни, так як найефективнішим прийомом у війні є викривлення карти миру противника. Нечесна поведінка по відношенню до будь-кого досить часто є передумовою для початку недружніх дій.

Всі перелічені тлумачення чесності вказують нам на те, що чесний – це людина честі, та, яка володіє достоїнством і гордістю, хто ніколи не опуститься до аморальної, підступної поведінки.

У філософії поняття «чесність» перегукується з іншими схожими поняттями – «вірний», «правильний» – і має як мінімум три тлумачення.

Правда – це деякий зразковий порядок буття і людських стосунків, якому необхідно слідувати для того, щоб на землі існувала гармонія між людьми. В цьому ракурсі поняття «правда» співпадає з поняттям «справедливість». Саме в такому випадку кажуть: «Потрібно жити по правді» або «правда переможе».

Той, хто живе по правді, – живе по моральному закону, по Божим заповідям, по людській совісті. В реальному спілкуванні порядок правди виражає себе у відкритості між людьми, в тому, що вони чесні один з одним, не брешуть, не зраджують тощо. Правда в міжособистісній комунікації і у відношеннях між групами проявляється у довірі, увазі і чуйності, вона передбачає взаємодопомогу, підтримку, прагнення та здатність зрозуміти іншого, а також розкрити себе, свої наміри, плани. Правда виключає будь яку експлуатацію, користь і розрахунок у використанні іншого для досягнення власної мети.

Правда – це відповідність наших уявлень об'єктивному стану справ. Всі знають з дитинства, що потрібно говорити правду, тобто не обманювати, не викривляти реальну картину подій, не вигадувати нісенітниць. Той, хто в цьому розумінні слідує правді, не бреше і не обманює, є чесною людиною. Правдивість – це висвітлення подій або повідомлення своїх поглядів без підміни. Правда зовнішніх і внутрішніх фактів дозволяє індивідам спілкуватися в рамках єдиного поля розуміння.

У питанні брехні і правди є й інша сторона. Чи кожную правду можна говорити в очі людині? Чи потрібно голосно повідомляти інваліду, що він – інвалід, невродливій жінці, що вона негарна? Це

чисто моральна проблема, яка може бути сформульована так: навіщо в кожному конкретному випадку ми говоримо правду і як ми її говоримо?

Бувають люди, які дуже люблять говорити щирю правду, зачіпаючи при цьому чужу гідність та достоїнство, принижуючи співрозмовника. Проте в цьому випадку мова йде не про правду, а лише про самоствердження під гаслом правди. Очевидно, про правду в істинному змісті мова йде лише тоді, коли ми повідомляємо про обставини максимально об'єктивно, підтримуємо впевненість і гідність іншого, яку б правду ми не говорили.

Філософи Сходу вважають, що правда завжди повинна бути подана в достатньо приємній ввічливій формі, в іншому випадку вона з правди перетворюється в «кривду», а то і у відкриту брехню (Тофтул, 2016).

Особлива тема при обговоренні феномена чесності – чесність нашої самосвідомості й істинності «Я». Чесність – це правдивість перед самим собою, адекватне саморозуміння і в той же час відсутність фальші в нашому самовираженні. Все це – і розуміння себе, і особистісна цілісність – проблема ХХІ століття.

Проблема чесного самоусвідомлення була піднята в ХХ столітті З. Фрейдом і отримала продовження в роботах психологів (Лейбин, 2001). Дослідження З. Фрейда показали, що людина витісняє у безсвідоме багато власних переживань, які не влаштовують її свідоме моралізоване «єго». Однак приховані від свідомості заборонені і осудні бажання нікуди не зникають. Людина несе в собі негативну сторону, але обманює сама себе, «не знаючи» про наявність у своїй душі цілого скупчення страхів і пристрастей. Самообман обертається плачевно – неврозами і неконтрольованими реакціями. Краще, що можна зробити в такій ситуації – навчитись бути чесним, подивитись правді в очі, вивести із темряви безсвідомого витіснені думки.

Опонент З. Фрейда, К. Юнг вважав, що негативне у нас, те, чого ми соромимося і не хочемо за собою визнавати, утворює особливий пласт внутрішнього світу, який він назвав Тінню (Левчук, 1989). Тінь без толку виганяти або придушувати, робити вигляд, що її не існує і ми чисті як ангели. Розвиток особистості потребує чесності: Тінь повинна бути усвідомлена, прийнята як факт і інтегрована в єдність з усіма іншими частинами особистості. Той, хто обманює себе, що він святий, просто проектує ззовні власні погані риси, починає приписувати їх іншим людям і ненавидіти їх. Насправді ж людина бунтує проти негативу в самій собі. Чесне усвідомлення допомагає індивіду зрозуміти себе як ціле з усіма реальними сторонами власної натури. Це

дає можливість краще орієнтуватися в дійсності і будувати свої стосунки з оточуючими більш справедливо і гуманно.

Людина може не лише приховувати від себе свою Тінь, але і впритул не бачити своїх позитивних схильностей і здібностей, того проекту, який ніби закладений в ньому з народження та закликає до реалізації в житті. Сюжет невиконання життєвого проекту розглядав в XX столітті іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет (Золотухина-Аболина, 1998). Він показував у своїх роботах, що багато людей все життя лише те і роблять, що бігають від власної долі. Вони не чесні самі з собою і надають перевагу іти по легкому шляху, вони приховують від себе і придушують власне покликання. Однак кожна особистість, яка не виконала проект і обманула саму себе розплачується за цей обман. Розплатою стає постійне погане самопочуття, депресія, почуття марнотратства і «невиконання» свого життя. Той хто, проявив чесність і слідував своєму покликанню, у повній мірі переживає радість буття, не дивлячись на труднощі, які зустрічаються на життєвому шляху.

Ще один вид самообману це самообман власної індивідуальності. Мова йде про істинність нашого «Я», про самотійність і унікальність. Ця проблема обговорюється у багатьох філософів, в тому числі у М. Хайдегера і Е. Фрома. Більшість людей вважають себе самотійними, в той час, як вони такими не є. М. Хайдегер говорить про сучасний світ як про світ *Man* (безособова форма в німецькій мові) (Бибихина, 1993). В цих мовних формах відсутній суб'єкт самоусвідомлення, відповідальне «Я». Люди, які занурені у повсякденність думають як інші і діють за зразком інших, але не усвідомлюють цього, доки не зіштовхнуться з переживаннями власної смерті. За М. Хейдегером, саме існуючий страх перед смертю пробуджує індивідів від душевного сну і змушує їх поглянути в очі правді – своїй унікальності, яка штовхає їх вийти із сліпого самообманного існування.

Бути справжнім – це значить володіти достатньо стійким індивідуально-особистісним ядром, визнавати всі сторони свого багатогранного «Я» і виявляти себе повністю вільно та мимовільно (Гусейнов, 1988). Той, хто чесний з собою, цілком усвідомлює своє «Я» і активно розвиває кращі свої здібності, схильності і тенденції.

Дана ідея простежується і у працях Ф. Ар'єса, який вважає, що людина керується в житті певною моральною метою використовує для досягнення адекватні засоби (Ар'єс, 1992). В моральних категоріях визначається суть Добра, Правди, Справедливості. І виходить, життя людини – єдине і неповторне та якоюсь мірою зрівнюється з життям тих, хто живе безглуздо й аморально і навіть діє зло, неправда і

несправедливість. Життя кожної людини не нескінченне. Життя обривається смертю, небуттям. Отже, втрачають зміст усі визначення її в моральних категоріях Добра і Зла, Правди і Неправди, Справедливості і Несправедливості.

Наукові дослідження та праці англо-американського філософа Дж. Ролза були спрямовані на аналіз проблем, пов'язаних з політичною філософією, мораллю та етикою (Ролз, 2006). Його наукова праця «Теорія справедливості» (1971) є значним дослідженням у сфері політичної філософії ХХ століття. Будучи прихильником теорії суспільного договору, Дж. Роулз стверджує, що поняття «справедливість» і «чесність» співпадають і немає особливої причини виявляти їх відмінності або констатувати, що одне із них є більш фундаментальним, ніж інше.

В статті «Справедливість як чесність» (1958) Дж. Роулз висуває тезу, що центральна ідея, яка визначається в понятті справедливості, це ідея чесності. Його ідея протиставляється на той час прийнятій теорії класичного утилітаризму. Він зазначає, що без взаємної довіри неможна нічого добитися просто промовляючи слова, адже самі по собі слова не мають ніякої сили. У взаємостосунках, у вирішенні ділових питань, той хто діє першим має вірити, що опонент чесно діятиме і дотримає свого слова, в цьому і є суть договору. Дж. Роулз підводить підсумок, що обіцянка – це акт, який здійснюється з публічним наміром свідомо прийняти на себе обов'язок, існування якого в певних обставинах буде сприяти реалізації наших цілей. Це вже має на увазі наявність чесного взаємного акту, де одна із сторін, яка є активною, приймає на себе справедливі обов'язки. Тому використовуючи схему договору, яку пропонує Дж. Роулз, люди приймають на себе зобов'язання виконувати обіцяне у відповідності з принципом чесності.

У філософії питання чесної поведінки розглядається і у напрямку моралі та її оцінки. Мораль завжди передбачає схвалення або засудження явищ соціальної дійсності, пов'язаних з поведінкою особи, спільності людей тощо. Оцінка встановлює відповідність або невідповідність вчинку, мотиву або поведінки вимогам моралі, передбачає урахування конкретних обставин і можливості дій особи, спільності людей на основі визнання моральних цінностей. Оцінка є способом визначення моральної суті людини, що виявляється в її стосунках з іншими людьми з позиції Добра і Зла. Ці відносини різноманітні, можуть оцінюватися в різних категоріях: справедливо або несправедливо, чесно або нечесно, відповідально або безвідповідально тощо. В оцінці моральності особистості велике значення мають такі

характеристики як: працелюбний або дармоїд, егоїст або альтруїст чесний або нечесний, правдивий або брехун, скромний або честолюбний та інші (Гусейнов, 1988). Єдиним критерієм значущості оцінки є її відповідність реальному стану справ, тобто правдивість.

Психологічні дослідження чесності в дитячому віці. Психологічні дослідження чесності були розпочаті ще в кінці 20-х – початку 30-х років. Модель першого фундаментального дослідження в області психології моральної поведінки (Хартшорн, Мей, 1928) відтворювала ситуацію морального вибору – зіткнення двох протилежно спрямованих мотивів егоїстичного і морального спрямування. Моральна поведінка передбачала вчинок, який відповідає моральним нормам і одночасно такий, що суперечить миттєвим інтересам особистості.

Для того, щоб з'ясувати, чому одні діти брешуть більше, ніж інші, було проведено ряд досліджень (Хартшорн, Мей, 1928; Бертон, 1976; Берндг 1979; Екман, 1985, 1988, 1989), в ході яких вивчали роль таких факторів як: рівень інтелектуального розвитку, рівень соціальної адаптації та особливості особистості дитини. Враховувався також і зовнішній вплив (з боку сім'ї, батьків, друзів). Дослідження показало, що більш обдаровані діти менш схильні до брехні. Теоретична слабкість даної моделі пов'язана з тим, що тут не враховувалась особистість людини, що здійснює вибір.

В традиції психоаналізу серед факторів, що впливають на моральну мотивацію поведінки, розглядали переконання в правильності норм і в необхідності їх дотримуватися. У дослідженнях Л. Хендрі (1960), Р. Хевігерста і Х. Таба (1949) виявлено відсутність зв'язку між переконанням в тому, що брехати погано, усвідомленим небажанням обманювати і фактичною чесністю.

Ж. Піаже (1932) досліджував стадії розвитку моральної свідомості. Він вивчав моральні судження дітей, обґрунтування дітьми нормативних вимог, сенс і призначення санкцій за порушення норм. Вивчалися судження про справедливість вчинків і відповідальності за свої дії. Моральний розвиток дітей залежить від тих соціальних відносин, в процесі яких дитина стикається з нормами і необхідністю підкорятися їм. Ж. Піаже аналізує сферу регуляції поведінки дитини і виділяє два типи таких взаємин: примус і кооперацію. Основна відмінність в моральному розвитку дітей витікає з характеру цих взаємин. У ситуації примусу критерієм моральної оцінки вчинку стає не власна етична цінність вчинку, не його відповідність загальним етичним нормам і вимогам, а те, як вчинок оцінюється дорослим. На

ранній стадії розвитку дитина вважає поганим той чи інший вчинок, за який винуватець несе покарання, тобто викликав гнів авторитету незалежно від моральної цінності свого вчинку. Тому збрехати дорослому, на думку дітей, гірше, ніж одноліткам, оскільки дорослий авторитетніший.

У ситуації кооперації з'являється інший рівень моральних суджень. Усвідомлюється самотійна цінність правил, які стають критерієм, щодо якого робиться моральна оцінка вчинків. Набуває значення відношення до правил кожного учасника кооперації, а не тільки сам факт об'єктивних наслідків вчинку. Моральна норма виділяється в самотійний когнітивний, оцінний і регулятивний феномен свідомості.

У дослідженнях Л. Кольберга (1964) запропоновано шість стадій розвитку моральної свідомості. Він також спробував виділити ті аспекти суспільної свідомості, які є предметом морального ставлення. Л. Кольберг досліджував моральну самосвідомість: ті емоційні стани і переживання, які людина відчуває при порушенні моральних норм. Було виділено три типи переживань:

1. Страх з приводу можливих наслідків і очікування покарання;
2. Бажання відшкодувати завдані збитки та відновити вихідне положення;
3. Осуд себе та переживання власної провини.

На думку Л. Кольберга, тільки переживання третього типу свідчить про власне моральний розвиток. Дотримання норм заради страху покарання або бажання отримати нагороду Л. Кольберг відносить до передморального розвитку, тобто до появи справді моральної мотивації.

Л. Кольберг прийшов до висновку, що становлення моральних суджень у дітей проходить кілька етапів, виділивши при цьому чотири рівні розвитку дитини. На нульовому рівні брехня для дошкільнят (вік – 4 роки) не є нічим поганим, якщо дозволяє досягти мети. Діти, що знаходяться на 1-му рівні (вік – 5-6 років), підкоряються владі дорослих, вони впевнені, що дорослі здатні викрити будь-яку брехню. На 2-му рівні (вік – 6-8 років) дитина вже не вважає, що дорослі завжди праві. Дитині важко усвідомити, що брехня завдає шкоди всім і завжди. На 3-му рівні (вік – 8-12 років) дитина прагне відповідати очікуванням інших. У дитини відбувається становлення самосвідомості: вона вже не стільки побоюється покарання, скільки прагне жити у відповідності зі своїми уявленнями про самого себе. Дитина може збрехати, щоб не засмучувати батьків або заслужити схвалення друзів. Підлітки, які

досягають 4-го рівня (вік 12 років і вище) зацікавлені в тому, щоб стати гідними членами суспільства. На даному рівні можна пояснити дітям, як небезпечно втратити довіру один до одного.

У зарубіжній психології є ряд досліджень присвячених брехливості у дітей різного віку. В експериментах С. Сісі (1986), отримані дані про те, що деякі діти здатні на навмисну брехню вже в 3-4 роки. П. Екман (1989) прийшов до висновку, що до восьмирічного віку діти вважають брехнею будь-яке помилкове твердження незалежно від того, чи знав той, хто говорив, що його слова не відповідають істині, це пов'язано з нездатністю дитини оцінити такий момент як намір.

Дослідження, проведені Х. Віммером, С. Грубером, Г. Пернером (1984) показали, що діти у віці 4-5 років, не враховували в своїх визначеннях брехні поняття «намір», здатні врахувати намір в моральній оцінці людини, що говорить неправду.

В результаті дослідження К. Петерсон, Д. Петерсон, Д. Сіто (1983) були отримані дані, що свідчать про те, що молодші діти більш нетерплячі до брехні, ніж старші (порівнювалися діти 5-15 років). За даними М. Васек (1984), що проводила дослідження мотивів брехні серед дітей 6-12 років, молодші діти вважали основним мотивом брехні прагнення уникнути покарання. П. Екман зазначає, що до 10-12 років, а можливо і раніше діти вже не розцінюють брехню як безумовне зло, діти стають більш «гнучкими». Чи є брехня злом, залежить тепер від обставин. За даними П. Екмана діти досить рано усвідомлюють, що іноді збрехати вдається безкарно. До початку підліткового віку, а то й раніше - років до 10, більшість дітей здатні на тонку брехню. Якщо дві третини опитаних третьокласників стверджували, що батьки завжди можуть розпізнати, коли вони брешуть, то серед семикласників так вважали менше половини. У міру того, як діти стають старшими, вони не тільки набувають навичок більш успішно обманювати інших, але і вчаться краще розпізнавати, коли обманюють їх самих. П. Екман, Г. Ропер, Драгер (1980), які аналізували «інтелектуальні передумови» розвитку брехливості у дітей, показали, що подібно до більшості інших, здатність до емоційного самоконтролю вдосконалюється з віком, досягаючи у підлітків того ж рівня, який характерний для дорослих. Всі ці здібності - пам'ять, планування, вміння ставати на позицію іншого, інтелект - необхідні дитині в його становленні як особистості, але в той же час саме вони можуть бути також використані для брехні.

За даними П. Екмана (1980) підлітки вдаються до брехні, щоб знайти свою незалежність від контролю батьків. Але навіть ті, які продовжують дорожити думкою батьків, відчують право і потребу в

самостійності, тому іноді вдаються до брехні. Маючи таке виправдання, підліток відчуває себе менш винним, коли бреше. Взаємозв'язок між рівнем моральних суджень і реальною моральною поведінкою досліджував А. Блейсі (1980). К. Маліновський і Ч. Сміт (1985) провели дослідження, яке продемонструвало наявність багатьох факторів, що впливають на прояв брехливості, в їх числі: 1) рівень розвитку моральних суджень; 2) фактори, специфічні для даної, конкретної ситуації, наприклад: наскільки здібності дозволяють досягти успіху, не вдаючись до обману та ін.

За даними П. Екмана (1989) можливі наступні мотиви дитячої брехні: а) уникнення покарання; б) прагнення здобути щось, чого інакше не отримаєш; в) захист друзів від неприємностей; г) самозахист або захист іншої людини; д) прагнення завоювати визнання і інтерес з боку оточуючих; е) бажання не створювати незручну ситуацію; ж) уникнення сорому; з) охорона особистого життя, захист своєї приватності; і) прагнення довести свою перевагу над тим, в чиїх руках влада.

Соціально-психологічна обумовленість морального розвитку. Методологічною основою нашого дослідження є провідні положення вітчизняної психології про соціальну обумовленість морального розвитку. Проблема морального розвитку отримала теоретичне висвітлення в теорії діяльності (Леонтьєв, 1977; Ельконін, 1960; Запорожець, 1989).

Розвиваючи положення Л. Виготського про соціальну природу психіки дитини, психологи цієї традиції розглядають моральний розвиток як привласнення дитиною моральних норм, їх узагальнення та перетворення у внутрішні «моральні інстанції».

Відповідно до положень О. Леонтьєва, засвоєння моральних вимог відбувається на рівні значень і на рівні особистісних смислів: знана норма стає дієвою тоді, коли вона входить в контекст провідної діяльності і набуває психологічно дієвого сенсу (Леонтьєв, 1981). Оскільки в основі розвитку сфери значень і сфери особистісних смислів лежать різні психологічні структури, пізнавальні і мотиваційні аспекти морального розвитку можуть не збігатися, що проявляється в розриві між вербальною і реальною поведінкою в ситуації морального вибору.

В цілому, для вітчизняних досліджень загальним є уявлення про дитину, як про істоту, для якої соціальне (моральне в тому числі) є сутність. При цьому на відміну від зарубіжних досліджень, основна увага приділяється не когнітивним, а смисловим аспектам моральної

поведінки. Введення понять діяльності та особистісного смислу дозволило підійти до розуміння реальної поведінки дитини виходячи з широкого кола її взаємодії з іншими людьми.

У вітчизняній психології проблема чесності стала активно вивчатися в останні десятиліття у зв'язку з більш загальною проблемою морального розвитку (Божович, 1978; Рубінштейн, 1946; Ельконін, 1960). В їх працях сформульовано положення, що розкриває моральний розвиток дитини як результат інтеріоризації соціальних норм діяльності та взаємодії. Моральний розвиток розглядається як складний процес, всередині якого розрізняються проблеми моральної свідомості, моральної поведінки, моральних відносин й моральних переживань.

До теперішнього часу у вітчизняній психології дослідження чесності проводилися в основному серед дітей дошкільного віку. Це роботи, присвячені дослідженню: співвідношення вербальної та реальної поведінки (Субботський, 1981); психологічних умов виникнення негативних особистісних утворень, зокрема, брехливості (Авхач, 1981; Бурке-Бельтран, 1980; Мухіна, 1980); чесності в рамках загальної проблеми нормативного регулювання моральної поведінки дітей (Щур, 1982; Якобсон, 1977).

У дослідженнях М.-Т. Бурке-Бельтран (1980) аналізувалася чесність дітей 5-7 років у ситуації подвійної мотивації, в якій відбувається зіткнення безпосереднього бажання дитини і розуміння необхідності виконання правила. При цьому самі ситуації можуть виступати для дитини як ситуації різної міри допустимості брехні. Це залежить від усвідомлення можливості проконтролювати ситуацію дорослим або ровесниками. Якщо у дітей виникає відчуття неможливості контролю їх поведінки, то вони частіше порушують правила і в подальшому говорять неправду, представляючи себе дорослому як слухняну і правдиву дитину.

Було встановлено, що формування потреби в чесній поведінці найбільш ефективно здійснюється, якщо дитину орієнтувати на систему «полярних етичних еталонів». Даний експеримент показав стійку перебудову етично-негативної поведінки у формі брехливості. Переважна більшість дітей, включених в експеримент, починає орієнтуватися на чесні та нечесні зразки поведінки, при цьому в якості зразка для наслідування діти вибирають еталон чесної поведінки. По суті розвиток потреби співвідносити свою поведінку з еталоном чесної поведінки відбувається на тих самих підставах, що і в дослідженні С. Якобсон і В. Щур (1977), які формували у дітей справедливість.

Дослідження показало, що в ситуації подвійної мотивації дитина робить вибір не на основі здорового глузду, а на основі емоційного ставлення до цієї ситуації і до самого себе. Оцінка ситуації сама по собі не призводить до зміни в поведінці, велике значення має розуміння позитивних якостей, що входять в «Я-образ».

Н. Шевченко (1987) досліджувала психологічні механізми регуляції чесної поведінки у молодших школярів. Чесність, як моральна якість особистості, починає формуватись у молодших школярів тільки на основі нормативного методу регуляції поведінки. Оптимальний розвиток механізмів регуляції моральної поведінки багато в чому визначається рівнем розвитку моральної свідомості. За даними Н. Шевченко регуляція чесно-брехливої поведінки у молодшому шкільному віці здійснюється двома способами. Перший пов'язаний з орієнтацією дії в конкретній ситуації і оцінкою значущості її елементів. Елементи ситуації виступають у ролі факторів, що визначають вибір тієї чи іншої форми поведінки. До найбільш важливих факторів належать: значущість суб'єкта - носія нормативних вимоги «говорити правду»; очікувані санкції (цей фактор складається з двох компонентів: значущість суб'єкта-носія санкції і можливої сили санкцій); значущість утилітарної мети; суб'єктивна відповідальність за вчинок. Ситуативна регуляція прагматична за своєю природою, і навіть в тих випадках, коли вона призводить до чесної поведінки, вона не забезпечує розвиток відповідної моральної якості особистості.

Другий спосіб регуляції поведінки ґрунтується на уявленні про чесність як моральну норму, що вимагає неухильного виконання і не допускає будь-яких відхилень, незалежно від зовнішніх обставин. У цьому випадку дитина стає суб'єктом моральної саморегуляції, а чесна поведінка набуває стійкого характеру. Закріплення нормативного способу регуляції поведінки призводить до виникнення чесності як моральної якості особистості.

Присвоєння чесності як норми поведінки супроводжується зміною ставлення до неї суб'єкта. Усвідомлення чесності як цінності визначає її становлення як власне моральної норми поведінки, реалізація якої самоцінна і не вимагає зовнішніх спонукань.

Є. Субботський (1982) досліджував генезис засвоєння моральних норм дошкільнятами. В ході експериментального вивчення моральної поведінки був виявлений психологічний феномен неузгодженості вербальної і реальної поведінки. Плануючи свою поведінку у вербальному плані, діти дотримуються соціально схвалюваних норм, а в реальних ситуаціях порушують їх. На думку Є. Субботського,

причиною невідповідності вербальної і реальної поведінки дітей є «відмінність» мотиваційних складових двох зазначених планів поведінки. «Вербальний», абстрактно представлений дитині моральний конфлікт, тим і відрізняється від реального, що у ньому для дитини відсутній значимий мотив («спокуса»), що схиляє її до порушення. У той же час прагматичний мотив нормативної поведінки (прагнення до позитивної оцінки експериментатора) є досить сильним. У ситуації реального конфлікту зменшується прагматичний мотив нормативної поведінки за відсутності зовнішнього контролю, в той же час з'являється «мотив порушення», значущий для дитини (прагнення до нагороди за виконання завдання). Є. Субботський вважає, що дитина набагато швидше може освоїти нормативні форми поведінки у «вербальній сфері», ніж у сфері «реальної» життєвої практики.

У дослідженні В. Мухіної (1980) аналізувалися особливості виникнення негативних утворень, зокрема, брехливості, в процесі соціального розвитку, які розглядалися на тлі розвитку потреби у визнанні. Брехня, як навмисне спотворення істини в корисливих цілях, супроводжує соціальну потребу у визнанні, але не є обов'язковим компонентом цієї потреби. В онтогенезі, коли внутрішня позиція дитини тільки починає визначатися в рамках заданої суспільством провідної діяльності, можлива поява брехні у якості компонента, супутнього потребі у визнанні. Однією із причин виникнення негативних соціальних рис є депривація потреби у визнанні соціально незрілої особистості.

У дослідженнях, проведених під керівництвом В. Мухіної, виділено три типи поведінки дітей дошкільного віку в ситуації подвійної мотивації:

- дисциплінований тип (діти точно виконують інструкцію дорослого);
- недисциплінований правдивий тип (діти схильні до порушення інструкції, але не приховують цього);
- недисциплінований, схильний до викривлення істини, коли діти порушують інструкцію і прагнуть приховати порушення.

У дослідженні С. Галяущінової (1983) в руслі вивчення співвідношення когнітивного та емоційного в процесі формування моральних переконань молодших школярів визначалися особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій, в тому числі категорії «чесність». Використовувалися наступні методичні прийоми: визначення понять, розповідь в двох варіантах: а) зачитувалися початок оповідання і пропонувалося вказати, які дії в подальшому

повинен зробити літературний персонаж; б) читалась розповідь, де дійовою особою був сам учень, і йому пропонувалося оцінити свою поведінку. Рівень знань визначався на основі того, наскільки правильно і повно учень вичленував сутність морального конфлікту в оповіданні.

Встановлено, що в чесності, як феномені моральності, можна виділити чотири відносно самостійних аспекти. Перший – чесна поведінка. Під цим розуміється добровільне дотримання норм чесності, навіть якщо їх порушення обіцяє людині певні вигоди, і вона впевнена у безкарності своїх дій. Чесність завжди пов'язана з вільним моральним вибором. Другий аспект пов'язаний з мотиваційно-потребовою сферою особистості, і тут визначальним є чесне ставлення до інших людей. Третій аспект – когнітивний, що включає моральні знання, уявлення і судження, пов'язані з нормою чесності. Він характеризує оволодіння особистістю різними сторонами моральної категорії чесності: розуміння змісту норми чесності, тих вимог, які вона пред'являє до особистості, засвоєння критеріїв чесності – самооцінки та оцінки чесності в інших людях. Нарешті, четвертий аспект – це переживання власної або чужої чесності в плані самосвідомості при порушенні, або навпаки, дотриманні моральної норми.

Показовим є те, що дослідження чесності, які проводяться в різних традиціях, відводять велику роль в її розвитку мотиваційному компоненту, а також феномену, позначеному нами як самоставлення «чесність». Чесність при цьому розглядається як морально-комунікативна якість особистості. Структура даної якості розглядається через єдність трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, мотиваційного і поведінкового. Із змістовної сторони специфіка чесності визначається особливостями мотиваційного компонента. Перед нами особистісне утворення, що є одночасно особливим компонентом моральної самосвідомості. «Чесність» у структурі самосвідомості виступає в якості «внутрішнього плану» комунікативної чесності та характеризується сферою переживань особистістю власної чесності, її самооцінки, ступенем прийняття людиною норми чесності в якості механізму регуляції поведінки, і тим самим має відношення до мотиваційного компоненту чесності. Чесність, що розуміється як єдність когнітивного, мотиваційного і поведінкового компонентів, може мати кілька рівнів становлення, які характеризуються з точки зору розвитку її компонентів.

Виховний вплив сім'ї на формування чесності у дітей. Сучасне суспільство висуває нові вимоги до розвитку у молодого

покоління таких рис, як гуманність, чесність, працьовитість, діловитість, старанність, конкурентність тощо. Проте, у кризових умовах, у зв'язку із зростанням бездуховності, нівелюванням цінностей людського життя, загостренням питань суспільного та сімейного виховання у нашій державі актуалізується проблема чесної особистості, яка на сьогодні залишатися невирішеною. Її розв'язання можливе завдяки створенню гнучкої системи виховання дітей та молоді, яка б враховувала запити сучасності часу і водночас задовольняла й інтереси соціуму.

У нашій країні тривалий час існував розрив між державною ідеологією і психологією людей, що виявлялося у «подвійності» морального розвитку членів суспільства. Фактично існували дві системи моралі – «мораль для інших», що відображала рівень ідеологічних вимог і санкціонувалась громадськими інститутами, – і «мораль для себе», що формувалась на основі життєвого досвіду й існувала у формі особистісних механізмів регуляції соціальної поведінки.

У наш час не існує не тільки єдиних уявлень про чесність, а й будь-яких фундаментальних досліджень цього феномена. Можна лише знайти звернення до пов'язаних із чесністю таких явищ, як щирість і неправда, правдивість і брехня. Так, у вітчизняній науці обґрунтовувалася правдивість як риса характеру, що визначає прагнення суб'єкта висловлювати тільки те, що він вважає правдою. Чесність – характеристика вчинків окремої особистості по відношенню до інших, її основою є дотримання суспільних норм і правил, тому чесність – це індивідуальний прояв совісті в міжособистісних стосунках. Чесність є основою довіри людей один до одного.

Дослідники (Апресян, 2019; Бех, 2008; Булах, 2016; Котлова, 2018) підкреслюють важливість такої якості особистості як чесність у молодого покоління.

Чесність і правдивість – важливі риси характеру людини. Вони тісно пов'язані між собою, проте чесність – поняття ширше, ніж правдивість. Вона виявляється не лише в тому, що людина правдива, а й у всій її поведінці: ставленні до своїх обов'язків, до людей, до самої себе і власної поведінки.

Чесність і правдивість – моральні категорії, вони виникли в процесі суспільно-історичного розвитку людства (Шадриков, 2018). У наш час рівень довіри до людей досить низький, тому у тролейбусах та автобусах, кінотеатрах є кондуктори та контролери, у магазинах охорона, яка контролює тощо. У сучасній молоді ми можемо

спостерігати відсутність справжньої чесності і правдивості, негативні вчинки, які викликають обурення. Іноді глибокий аналіз причин, що призвели до аморального вчинку або злочину, виявляє, що передумови цього сформувались ще в дитинстві. В таких умовах зростає і відповідальність батьків за виховання чесності і правдивості у дітей.

В педагогіці вихованню чесної поведінки дитини приділяють значне місце і основну відповідальність за це покладають на батьків. Так, А. Макаренко (Макаренко, 1980) зазначає, що чесність не падає з неба, вона виховується в сім'ї. В сім'ї можна виховати і безчесність: все залежить від методу виховання батьків. На питання, що таке чесність, педагог дає відповідь, що чесність є відкрите, щире ставлення, а нечесність це таємне, приховане ставлення. У своїй праці «Лекції про виховання дітей» А. Макаренко (Макаренко, 1980) наводить такий приклад, якщо дитина хоче яблуко і відкрито це заявляє, то це буде чесно. Якщо вона це бажання залишає прихованим, але не відмовляється від яблука, а намагається взяти його, щоб ніхто не бачив, це вже буде нечесно. Коли матір дає дитині це яблуко таємно від інших дітей, припустимо, навіть чужих, вона вже виховує в дитині таємне ставлення до речей, відповідно, виховує нечесність. Однак, великий педагог зазначає, що лише в більш старшому віці дитина повинна навчитися розрізняти корисний секрет, тобто те, що потрібно приховувати від ворогів недругів, або те, що взагалі повинно складати особисте переживання кожної людини.

На думку А. Макаренка (Макаренко, 1960) саме батьки мають уважно слідкувати за розвитком чесності у дитини. Вони нічого не повинні навмисно ховати від дитини, але мають привчати дитину нічого не брати без дозволу, навіть, якщо це лежить на видному місці, або не закриті.

Якщо дитині батьки дали доручення що-небудь купити, обов'язково вони мають перевіряти покупки і здачу, і мають це робити до тих пір, доки у дитини не виробиться тверде правило чесності. Але тут варто зауважити, що А. Макаренко (Макаренко, 1960) наголошує на тому, що таку перевірку потрібно робити дуже делікатно, щоб дитина не подумала, що ви її в чомусь підозрюєте.

У даній праці наголошується, що чесність потрібно виховувати з раннього віку, якщо до п'яти років цю справу запустили, то буде дуже важко виправити запущене.

Поступово настає примирення дитячого «Я» зі своїм надуманим ворогом. Дитина починає розуміти обґрунтованість, так би мовити, законність моральних вимог і згодом підпорядковується їм. У цьому,

очевидно, й полягає сутність морального досвіду. В процесі набуття цього досвіду відбувається поступовий перехід дитини від точки зору «своєї волі», вузького егоїзму, до точки зору суспільства. Стаючи совісною, дитина, розвиває в собі вищу форму соціального «Я», відчуваючи свій новий зв'язок з навколишнім соціальним світом.

Зрівноваження, примирення нашого «Я» з обов'язком призводить до більш високого етапу совісті – любов до добра, доброчесності та чесності. Людина, яка вийшла на цей етап, вже відчуває внутрішню потребу в доброті, чесності, правдивості, які вона реалізує під впливом голосу внутрішнього «Я», голосу совісті.

Чесні, благородні вчинки наших дітей, прагнення зробити все, що в їх силах, на користь і на допомогу іншим часто, як в дзеркалі, відбивають обличчя їх батьків. Дитина, на думку Т. Рубцової, виховується чесною і правдивою там, де це вважається обов'язком батьків (Рубцова, 1963).

Проте не завжди батьки вважають за свій обов'язок виховати у дитини чесність і правдивість. Спостерігаючи у дитини прояви нечесності й інших негативних якостей, батьки часто звинувачують в цьому товаришів, від яких, на їх думку, дитина «навчилася» поводити себе негативно, школу, вчителів, які «прогледіли» формування у дитини аморальної звички. Іноді, заспокоюючи себе самих, вони навіть доводять, що нечесність дитина успадкувала від когось із рідних, що вона народилася такою і нічого вже не вдієш.

На нашу думку, дитина правильно виховується при планомірному і систематичному впливові на неї в родині, в школі. Виховання чесності і правдивості дитини варто розпочинати, коли діти ще зовсім малі. Навіть поведінка дитини 3-4 років, як зазначає Г. Костюк (Костюк, 1956), може свідчити про те, чи важить для неї щось її слово, чи хоче вона бути чесною. Усвідомивши з допомогою дорослих, що казати правду – це добре, а казати неправду – погано, дитина стає відвертою, не вдається до брехні.

В даний час деякі батьки свідомо відкладають виховання чесності на пізніше, вважаючи, що поки дитина маленька, вона сама по собі чесна. Дійсно, маленька дитина ще не має цих рис характеру, вона діє, як того вимагають дорослі, але виконуючи певні дії і одержуючи від дорослих позитивну чи негативну оцінку своїх дій дізнається, схвалюється, а що вважається поганим.

Як результат цього у неї формуються перші моральні уявлення, вона переживає задоволення, виконуючи те, що вважається добрим, і почуття вини, якщо її вчинок засуджують. Так з'являються у дитини

перші етичні норми поведінки і формуються пов'язані з цим моральні переживання.

Якщо батьки не звертають уваги на формування у дитини правильних моральних уявлень і не спрямовують її поведінку, дитина може вдаватися і до нечесних вчинків. Спочатку ця нечесна поведінка матиме випадковий характер, але поступово закріпиться і перейде в звичку. У ранньому дитинстві діти не роблять нечесних вчинків, тому, що у них не має спокус збрехати, а з часом стає більше спокус і складних ситуацій, які вимагають від них робити вибір.

Помилки деяких батьків у вихованні чесності і правдивості в дітей пояснюються тим, що вони не знають, як це треба робити. Не існує якихось спеціальних заходів, за допомогою яких дитину виховують чесною й правдивою. Варто допомогти дитині усвідомити, в чому полягають чесні і правдиві вчинки людини, що сором, почуття власної гідності, совість не дозволяють їй бути нечесною. Дуже важливо, щоб дитина не тільки знала, як поводитись у тому чи іншому випадку, а й безпосередньо діяла відповідно до своїх знань (Котлова, 2019).

Батьки впливають на формування особистості, рис характеру дитини з її раннього віку. Цей вплив зумовлюється не лише тим, що батьки кажуть своїм дітям, чого від них вимагають, а й тим, який приклад вони подають самі, яка їх власна поведінка, чи правильно організовано життя дитини.

Дотримання основних психологічних прийомів дасть можливість сформувати у дитини чесність як рису характеру:

1. Правильна організація життя дітей в сім'ї.
2. Послідовність і тактовність у вимогах до дітей.
3. Роз'яснення дітям суті чесності і правдивості.
4. Поеднання довіри до дітей з контролем за їх поведінкою.
5. Стимулювання дітей до виправлення своєї поведінки (Рубцова, 1963).

Розглянемо більш детально запропоновані прийоми. Так, правильна організація життя дітей в сім'ї передбачає те, що велике значення у вихованні дитини має стиль життя сім'ї, взаємовідносини між її членами, поведінка кожного з них, їх ставлення до своїх обов'язків, яким авторитетом користуються вони у дітей. Можемо спостерігати, що в одних сім'ях діти виконують вимоги батьків, тоді як в інших цього не вдається досягти навіть жорстокими покараннями.

Дитина іноді вдається до нечесних вчинків, наслідуючи приклад своїх батьків. Діти – дзеркало морального обличчя батьків. Слід зазначити, що чесну поведінку батьків навіть маленька дитина

наслідують здебільшого свідомо. Хибно учиняють батьки, які не залучають дитину до участі в сімейному житті, до виконання певних обов'язків. Саме внаслідок правильної організації життя дитини у неї розвивається почуття відповідальності, власної гідності, які значно сприяють формуванню у неї чесності і правдивості. Невірно роблять батьки, які оберігають дитину від праці, мотивуючи це тим, що вона ще мала, що праця для неї нецікава. Не слід вважати, що дитина має виконувати лише надто цікаву для неї роботу. Організуючи життя дитини, батьки допомагають їй усвідомити певні моральні норми, спрямовують її поведінку у потрібному напрямі. При цьому слід враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини. Потрібно враховувати, що в формуванні у чесності і правдивості, як і у формуванні особистості в цілому, відіграють моральні почуття.

Послідовність і тактовність у вимогах до дітей. Ставлячи конкретні вимоги до дитини, відповідно оцінюючи її вчинки, батьки тим самим сприяють формуванню у неї чесності і правдивості. Вимоги батьків щодо поведінки лише тоді роблять виховний вплив, коли дитина приймає їх і керується ними в своїй поведінці, бо сама хоче бути кращою. Якщо дитина виконує волю батьків лише тому, що боїться покарання, то це рідко дає бажані наслідки. Побачивши, що покарання можна уникнути, дитина знову вдається до нечесних вчинків.

Вимоги батьків набувають дієвого характеру, коли впливають на розум, почуття, волю дитини. Навіть маленька дитина повинна усвідомити, чого від неї вимагають, за що на неї сердяться, чому її вчинок оцінюється як нечесний, як в даному випадку треба було поводитися, щоб зробити чесно. Дитина має пережити свої вчинки як позитивні, так і негативні (Костюк, 1956).

Важливе значення має зміст вимог батьків, їх послідовність і навіть форма, в якій ставляться ці вимоги. Дитина тільки тоді приймає вимоги батьків, коли вона вважає їх справедливими. Вимоги, які дитина вважає «несправедливими», вона часто взагалі не хоче виконувати.

Роз'яснення дітям суті чесності і правдивості. Роз'яснювати дітям, яка поведінка людини вважається чесною, а яку засуджують як нечесну, потрібно тактовно, дохідливо і переконливо. Батьки мають розуміти, що діти різного віку розуміють суть життєвих явищ, оцінюють нечесні вчинки по-різному. Завдання батьків – сприяти формуванню у своїх дітей правильних понять про моральні риси людини, зокрема таких як чесність та правдивість. Про наявність у дитини переконань

можна говорити тоді, коли дитина, знаючи про особливості прояву певної риси характеру людини, діє відповідним чином.

Поєднання довіри до дітей з контролем за їх поведінкою. Дитина може знати, у чому полягають нечесні вчинки, засуджувати прояви нечесності в інших людей і навіть у самої себе і в той же час не керуватися цими знаннями в своїй поведінці. Адже, щоб не збрехати, не зробити нечесного вчинку, дитині часто доводиться докласти багато зусиль, переборюючи себе, примусити зробити так, а не інакше. Діти переживають почуття задоволення, радості, коли виявляється, що вони виправдали довір'я, проявили чесність. Глибоке переживання дитиною втрати довір'я внаслідок її нечесних вчинків може призвести до корінного зламу в її поведінці. Проте несправедлива підозра і недовіра ображають дитину, примушують її переживати почуття сорому, коли вона зовсім не винна, і тому принижують її почуття власної гідності (Котлова, Котловий, 2018).

Особливо гостро переживають недовіру і підозру підлітки. Часто грубість підлітка, конфлікти, які виникають в сім'ї, пояснюються його ображенням самолюбством. Даючи слово, дитина здебільшого щиро хоче його дотримати і часто не дотримує тільки тому, що забуває про це або не може перебороти труднощі. Тим часом і дитина часто переживає, що, дотримавши свого чесного слова, вона втрачає довіру. Тому варто пояснити їм, що перш ніж дати слово, треба зважити свої сили, подумати над тим, чи зможеш його додержати. Не слід зловживати обіцянками дитини, але, якщо дитина зобов'язалась щось зробити, то треба їх час від часу нагадувати про цю обіцянку.

Стимулювання дітей до виправлення своєї поведінки. Дуже важливою є реакція батьків на прояви нечесності, і те, як саме в тій чи іншій ситуації батьки спрямовують дитину на виправлення своєї поведінки. На думку К. Ушинського, формування звички – тривалий процес, неважко було б позбутися шкідливої звички говорити або діяти нечесно, якби для її викорінення досить було енергійного зусилля. Ця звичка встановлювалась потроху певний час і викорінюється також після тривалої боротьби з нею (Ушинський, 1974).

Слід враховувати, що причини нечесної поведінки бувають різні. Тому, застосовуючи ті чи інші засоби впливу, варто проаналізувати, чим саме викликаний цей вчинок. Адже окремі вчинки часто не свідчать про чесність чи нечесність, потрібно враховувати мотиви дитини. Дорікання батьків за нечесний вчинок не повинно підривати у дитини віру в себе, в можливість повернення втраченого довір'я.

У сім'ї повинна бути єдині вимоги до дитини. І батько, і мати, й інші члени сім'ї однаково мають засуджувати погані вчинки і пишатися доброю поведінкою дитини. Якщо реакція батьків на поведінку дитини різна, то вона не має адекватного впливу.

2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці

Розвиток особистості в підлітковому віці. Підлітковий вік називають періодом переходу від дитинства до дорослості, так як в цей час відбувається поступова втрата дитячого статусу, хоч зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї і виникає почуття дорослості. Мова йде про переорієнтацію з норм та цінностей дитячого світу на інші, дорослі, про вироблення особистісних утворень, які відіграють особливу і вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослого (Фельдштейн, 1999). Такому становищу сприяють різкі анатомо-фізіологічні зміни, критична переоцінка мрій та ідеалів, які починають уявлятися вже менш реальними, кризові зіткнення з самим собою і сім'єю, почуття самотності та прагнення швидше досягнути статусу дорослої людини.

Відчуття дорослості є специфічним новоутворенням самосвідомості особистості підлітка, тією якістю, в якій відображається нова життєва позиція в ставленні до себе, людей і світу загалом. Саме це відчуття визначає спрямованість активності підлітка, його нові прагнення і бажання. І це відчуття є тим новим, прогресивним в особистості, що обов'язково буде розвиватись. Соціальна активність підлітків спрямована насамперед на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

За всіма напрямками відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин із дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності.

На сучасному етапі життя до сприятливих умов становлення дорослості підлітків відносять акселерацію фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, ранню самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо. В такий спосіб діти освоюють дорослі